

Kulturmiljöanalys

Planerad golfbana i Tobo

Tobo, Härads socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län

Ingeborg Svensson

Kulturmiljöanalys

Planerad golfbana i Tobo

Tobo, Härads socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län

Ingeborg Svensson

ARKEOLOGISKA MEDDELANDEN 2003:10

© 2003 Sörmlands museum

Beställningar kan göras hos:
Landstinget Sörmland
Kultur & utbildning Sörmland
SÖRMLANDS MUSEUM
Box 314, S-611 26 Nyköping
arkiv.bibliotek@kuf.dll.se

Grafisk form och layout: Lars Norberg och Patrik Gustafsson.
Omslag och inlaga är reproducerad vid Sörmlands museum.
Kart- och ritmaterial: Ingeborg Svensson
Omslagsbild: Södermanlands län. Undersökningsområdets geografiska läge
markerat med röd punkt.

Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande 97.0350

Nyköping 2003

ISSN 1402-9650

Innehåll

Utgångspunkt 4

Syfte och metod 4

Syfte
Metod

Landskap 4

Natur
Förhistorisk kulturmiljö
Historisk kulturmiljö

Sammanfattande avslutning

Hänvisningar 10

Källor
Litteratur

Bilagor 12

Utgångspunkt

På förfrågan av Bergström & Nilsson Arkitektkontor AB har den arkeologiska enheten vid Sörmlands museum utfört en kulturmiljöanalys. Analysen har genomförts inom ett område för en planerad framtida golfbana vid Tobo i Härads socken, Strängnäs kommun.

Det aktuella området ligger strax söder om Öknasjön och sträcker sig förbi Gavelnsjön med Finnbrograven som gräns i söder. Inom området finns fastigheterna Hovgårdsfären, Gavelstugan och åt öster gränsar den aktuella ytan mot Tobo, Hagalund, Janslund och Larslund (se figur 1).

Syfte och metod

Syfte

Syftet med kulturmiljöanalysen är att se i vilken grad det planerade arbetsföretaget kommer att påverka den idag kända kulturmiljön.

Med kulturmiljö avses idag kända och registrerade fasta fornlämningar, kulturhistoriska lämningar samt påträffade lösfynd inom området. Analysen ska ses som ett översiktligt instrument inför planeringen av den framtida golfbanan.

Metod

Arbetet har genomförts som en arkiv- och kartstudie. Materialet som studerats har främst insamlats på Sörmlands museums arkiv och Lantmäteriet i Nyköping. Den huvudsakliga källan har utgjorts av Fornminnesregistret (FMR) med tillhörande ekonomiskt kartblad över Härads socken. Därutöver har den äldre ekonomiska kartan (1957) och den topografiska kartan studerats. I det äldre kartmaterialet kan häradskartan (1897), och en sockenkarta från 1717 nämnas. Genom ovanstående dokument kan en bild av vad som har varit och är kännetecknande för kulturmiljön inom området ges, avseende lämningar från såväl förhistorisk som historisk tid.

Ytterligare en källa till den förhistoriska kulturmiljön är så kallade lösfynd. Lösfynd utgörs av påträffade föremål och artefakter som ej kan knytas till någon konkret kontext. Att de överhuvudtaget finns indikerar dock på närvaro och aktiviteter inom området under förhistorisk tid. Lösfynden finns upptagna i FMR och är även registrerade i ett antal fynddatabaser. I föreliggande arbete har den Digitala tillväxten (Statens historiska museum) samt Sörmlands Museums Föremålsdatabas (SMF) använts. Utöver det ovan skrivna har även litteraturstudier genomförts avseende kultur- och naturförhållanden inom Härads socken.

Landskap

Natur

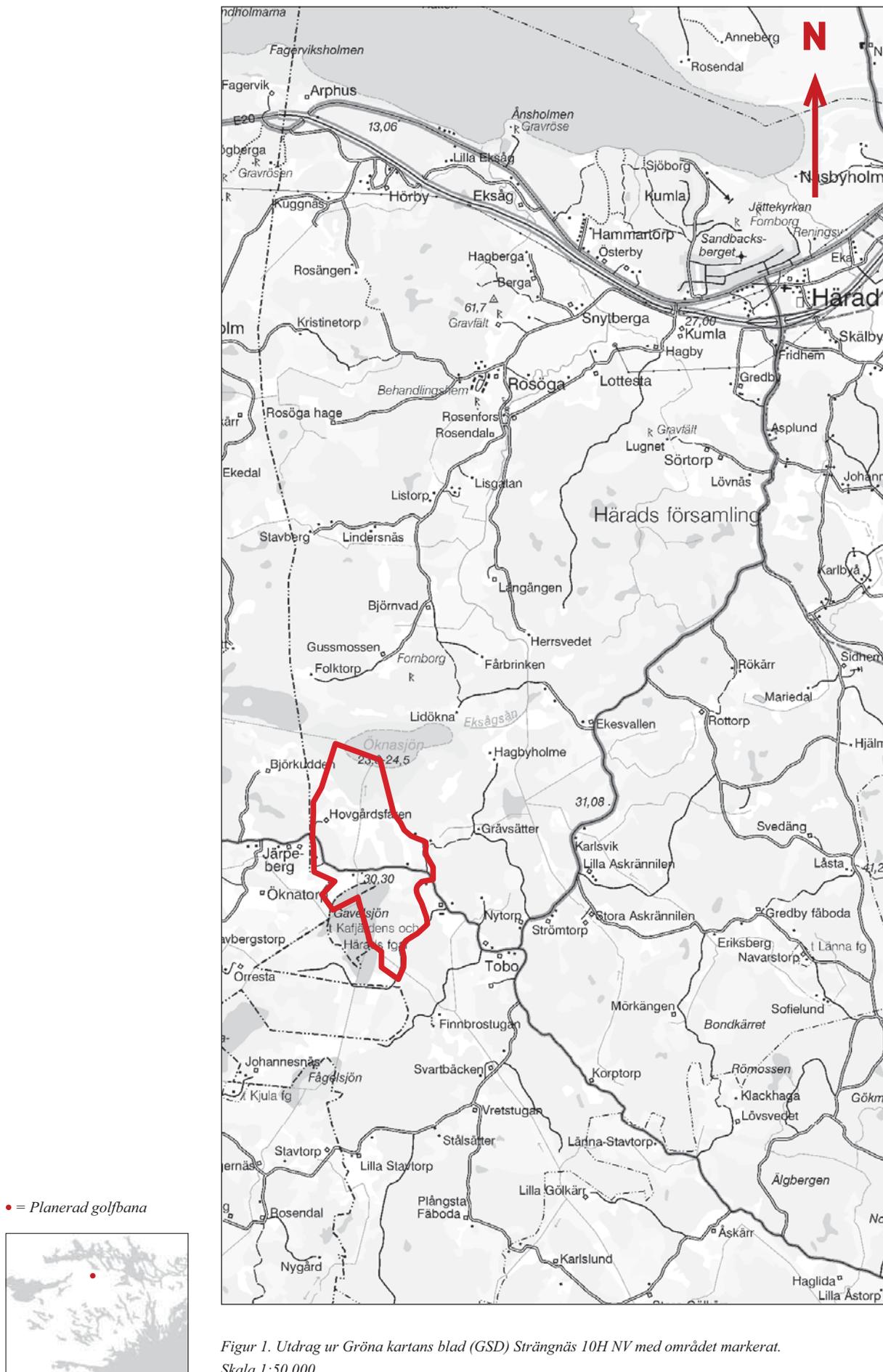
Den norra delen av Härads socken ligger i anslutning till Sörfjärden, en vik av Mälaren. Området präglas av två dalgångar vilka är orienterade i nordväst-sydöstlig riktning. Dalgångarna bildar ett sammanhängande slättlandskap som i det närmaste är helt beläget under en nivå av 25 meter över havet. Fram till idag har slätten utgjorts av ett öppet odlingslandskap. Dalgångarna begränsas av högt belägna bergs- och moränmarker.

Den södra delen av socknen är däremot skogsrik och mer kuperad till sin karaktär. Det är inom socknens södra delar som det aktuella analysområdet är beläget. Området för den planerade golfbanan utgörs av ett kuperat småskaligt odlingslandskap. I norr ligger Öknasjön som genom Eksågsån är förbunden med Sörfjärden. Öknasjön är i sin tur genom Gavelån förbunden med Gavelnsjön, vilken idag har karaktären av ett kärr. De båda sjöarna har genom reglering och dikesverksamhet minskat i yta. Även Öknasjön utgörs idag till stora delar av våtmarker (se figur 3), vilket bland annat har resulterat i ett mycket artrikt fågelliv. Miljön kring sjön utgör den mest kuperade delen av socknen och nivån över havet (inom området) varierar mellan 25 meter vid Öknasjön och 55 meter på Kammarbacken. De naturliga förutsättningarna varierar som synes märkbart inom socknen, vilket utgör en av fler variabler vid utformningen av skilda tiders kulturmiljöer i landskapsrummet.

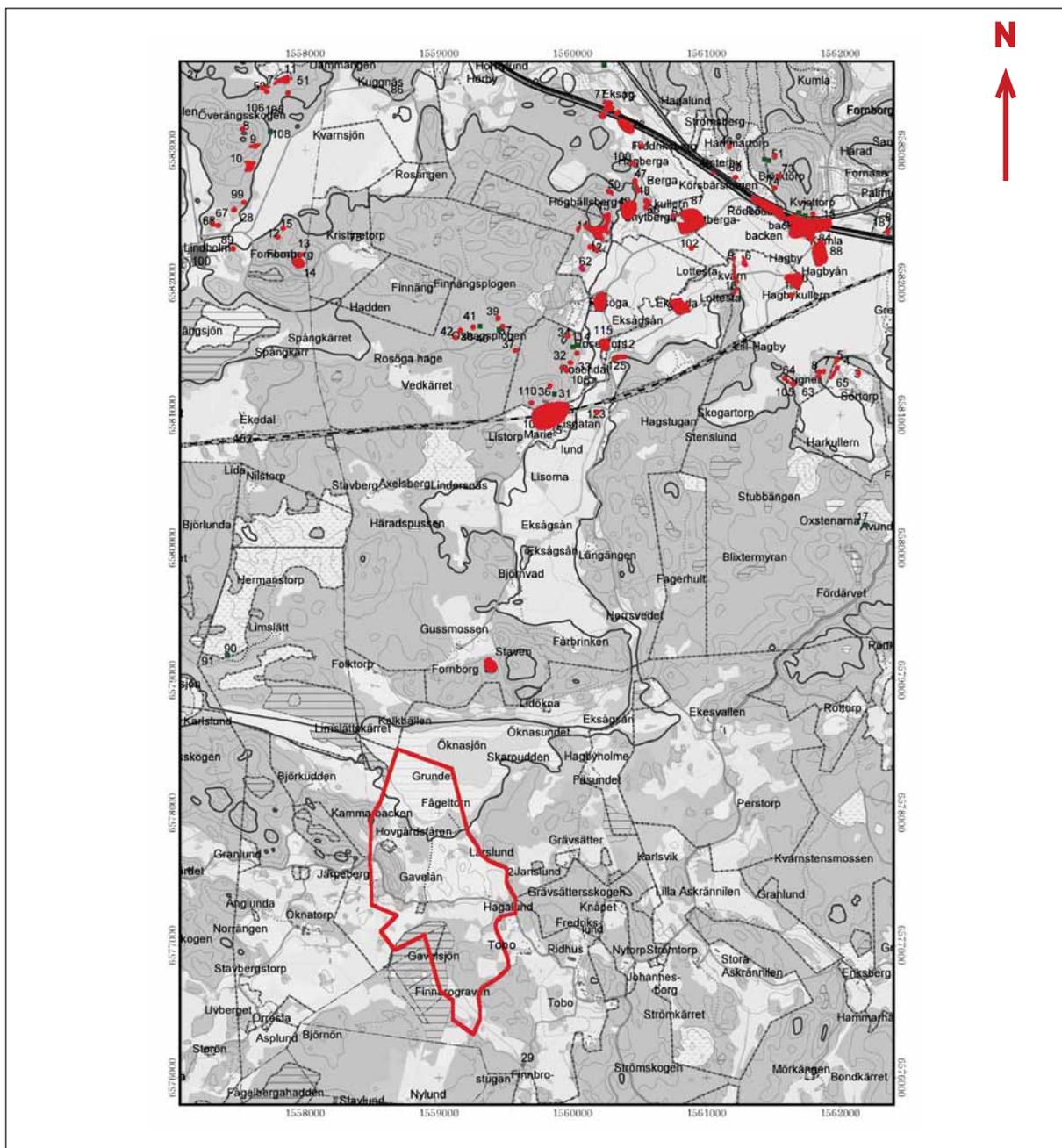
Den förhistoriska kulturmiljön

Kunskapen om det förhistoriska kulturlandskapet utgår från fasta fornlämningar och lösfynd. Områdets topografiska förutsättningar utgör också en utgångspunkt för en analys av den förhistoriska miljön. Att området ligger på höga höjder över havet har gjort att människan har kunnat etablera sig tidigt. Det tidiga stenålderslandskapet kan liknas vid en skärgårdsmiljö med goda möjligheter till rörlighet över vatten. Under senare delen av stenåldern har landskapet förändrats så tillvida att många av de tidigare åtskilda öarna och holmarna nu utgör större sammanhängande landmassor.

I nära anslutning till analysområdet har det påträffats stenredskap som visar på etablering och aktiviteter i områdets närmiljö under stenålder. Fynden har påträffats i Gavelmossen, troligen vid utdiktningens arbeten, och utgörs av en håleggad yxa i bergart och en mejsel i flinta (SMF Ark nr: 2442 och 2470). I områdets närmiljö vid Askrännil och vid Vretstugan har ytterligare yxor eller delar av yxor påträffats, i form av tvåreggade yxor, skafthålsyxor och en trindyxa (SMF Ark nr: 2469, 2472, 2473, 2474, 2477, 2499 och Digitala tillväxten Inv nr: 13686). De påträffade lösfynden och de topografiska omständigheterna visar att området och den

Figur 1. Utdrag ur Gröna kartans blad (GSD) Strängnäs 10H NV med området markerat. Skala 1:50 000.

Figur 2. Utdrag ur Digitala Fastighetskartan (GSD) med området markerat (röd linje) samt omkringliggande fornlämningar (rött) och kulturhistoriska lämningar (grönt). Skala 1:50 000.

omkringliggande miljön har varit attraktiva och utnyttjats av människor under hela stenåldersavsnittet.

Inom området för den planerade golfbanan finns idag inte någon registrerad fast fornlämning, som kan knytas till någon av de senare förhistoriska tidsperioderna (FMR, Härads socken). Den närmast belägna fasta fornlämningen utgörs av en fornborg (RAÄ30). Fornborgen är belägen på norra sidan av Öknasjön och kan generellt

dateras till järnålder. Fornborgar förekommer dock även under bronsålder och kan ibland ha kontinuitet från järnålder och nyttjats in i medeltid (Johansen & Pettersson, 1993, s. 28). Frånvaron av fornlämningar inom området kan synas märklig, med tanke på att människan uppenbarligen har rört sig inom området under ett tidigare skede. Närvaron av den relativt näraliggande fornborgen antyder också att området borde innehålla lämningar efter människors liv och verksamhet under det aktuella tidsskedet.

Avsaknaden av idag kända fornlämningar kan ha flera orsaker. Noterbart är att Härads socken endast har fornminnesinventerats en gång (1957) och därefter har ingen revidering av fornlämningsbeståndet utförts inom socknen. Då revideringar har utförts inom andra socknar har tendensen varit att antalet fornlämningar har ökat, vilket även torde gälla Härads socken. Det som bland annat talar för att det kan förhålla sig så, är till exempel de omfattande arkeologiska utredningar som genomfördes i samband med nya E20 samt Svealandsbanan (Franzén 1991). Vid de inventeringsinsatser som utfördes, påträffades ett stort antal nya fornlämningslokaler som ej tidigare varit kända.

Eftersom utgångspunkten i föreliggande arbete är de idag kända registrerade fornlämningarna, ger det aktuella området intryck av att ha ett perifert läge i förhållande till de centrala brons- och järnåldersmiljöerna inom socknen. Brons- och järnåldersbygderna verkar utifrån fornlämningarnas spridning inom socknen främst vara knutna till dalgångarna och slättlandskapet i norra delen av socknen, upp mot Sörfjärden (figur 2).

Något som ytterligare förstärker intrycket är ortnamnens karaktär och utbredning inom socknen. I anslutning till de fornlämningsrika områdena i norra delen av socknen förekommer till exempel by- och gårdsnamn både med efterleden *-sta(d)* (Lottesta) och *-by* (Skälby, Gredby). Namn med elementet *-sta(d)* kan generellt hänföras till järnålderns bebyggelsemiljöer, vilket även kan sägas om *-by* - namnen (Pamp, 1980, s. 38-44, Strid, 1993, s. 78-82). Möjligen kan *-by* namnen ha en tyngdpunkt i ett yngre skede av järnåldern, då *-by* bebyggelsen ofta ligger perifert i förhållande till *-sta(d)* bebyggelsen

(Pamp, 1980, s. 43). De södra delarna, där analysområdet är beläget, karakteriseras snarare av ortnamn med efterleden *-torp*, *-sätter* och *-lund*, vilket är ortnamn som kan knytas till senare tiders kolonisation och en bebyggelseexpansion mot tidigare utmarker. Expansionen kan ha skett under medeltid såväl som under senare tid (Palm, 1980, s. 48ff och 55f, Strid, 1993, s. 111ff).

Det är möjligt att dagens kända fornlämningsbild tillsammans med ortnamnens karaktär ger en relativt korrekt bild av bebyggelsens struktur och organisation under brons- och järnålder, men möjligheten är stor att bilden skulle förändras vid ytterligare inventeringsinsatser av fornlämningar inom socknen och analysområdet.

Den historiska kulturmiljön

Området för den planerade golfbanan karakteriseras idag av ett småskaligt odlingslandskap, främst i form av hag- och betesmarker kring ett antal gårdsbebyggelser. Ett markant inslag är även den tidigare Gavelsjön, som idag har karaktären av ett kärr samt i norr Öknasjön med omgivande våtmarker. Gårdsbebyggelsens etablering och framväxt kan ibland ses i den tidigare beskrivna fornlämningsmiljön samt till en viss del i karaktären på ortnamnen. Utifrån den i dagsläget kända fornlämningsbilden och karaktären på ortnamnen kan dagens synliga kulturmiljö sägas ha etablerats som tidigast under medeltiden och framåt i tid.

Utifrån kartmaterialet kan man tydligt se hur storleken och karaktären på sjöarna inom området har förändrats över tid, vilket torde ha påverkat den omkringliggande kulturmiljön ur olika perspektiv. I slutet av 1600-talet

Figur 3. Utsikt över Öknasjöns fågelrika våtmarker. Bilden är tagen mot nordöst. Foto: Ingeborg Svensson.

utgjorde Öknasjön, Gavelsjön och Fågelsjön en väl sammanhängande enhet. Eksågsån förband sjösystemet med Sörfjärden i norr (Lantmäteriets arkiv, akt 53). Redan år 1717 har Fågelsjön blivit en egen enhet och kärrmark har brett ut sig mellan den och Gavelsjön (Lantmäteriets arkiv, akt 56), vilket även kan ses på dagens geologiska karta (SGU). På häradskartan, upprättad år 1897 är Ökna- och Gavelsjöns vattenytor och storlek densamma som tidigare, vilket till exempel gör att fastigheten Hagbyholme, idag belägen på fastlandet, då var belägen på en holme i Öknasjön.

I slutet av 1600-talet finns på sockenkartan endast gården Tobo noterad (Lantmäteriets arkiv, akt 53). Gårdsnamnet Tobo skulle eventuellt kunna peka på att gården har rötter ned i medeltid då elementet *-bo* i de fornsvenska och medeltida lagarna är en beteckning för en förvaltningsgård inom ett större jordagods (Strid 1993, s. 110). År 1717 har ytterligare ett Tobo, (sedermera Stora och Lilla Tobo) Hovgårdsfären och Gavelstugan tillkommit (Lantmäteriets arkiv, akt 56). I slutet av 1800-talet har en utflyttning skett i form av Tobotorp (skattemätning 1761) och Larslund har tillkommit (Karta öfver Åkers härad, 1897). Det på häradskartan utmarkerade Tobotorp finns idag kvar i landskapet i form av ett par husgrunder (se bilaga 1).

Dagens gårdsbebyggelse omges idag av ett småskaligt odlingslandskap, vilket till stor del utgörs av öppna hag- och betesmarker. Ängs- och hagmarker utgör en hotad naturresurs och har utöver ett biologiskt, även ett kulturhistoriskt värde. Kulturmiljövärdet består framför allt av spår efter äldre tiders markanvändning. Betade hagmarker gynnar också hävdberoende växter

som i dagens moderna jordbruk blir allt mer sällsynta och i vissa fall helt har försvunnit. Detsamma gäller vissa fjärilsarter och karaktärsfåglar för öppna fodermarker (Rydberg och Vik, 1992, s. 5f och s. 100). Inom området för planerad golfbana återfinns ett större sammanhängande område med öppen hagmark och skog (se bilaga 1 och figur 4) som av länsstyrelsen har bedömts ha ett högt (klass 3) naturhistoriskt- och kulturhistoriskt bevarandevärde. Området beskrivs som *"Delvis restaurerad öppen hagmark och skog. Ogödslade marker med delvis artrika torr- och friskängar med bland annat darrgräs, ängsskallra och prästkrage."* Huvudkriteriet som åberopas är att området är välhävdad och utgör ett bra exempel på slätter- och naturbetesmark. Hävden anses även ha långvarig kontinuitet (Rydberg och Vik, 1992, s. 18f och s. 122). Exempel på konkreta spår i landskapet efter äldre tiders markanvändning utgör ett område med odlingsrösen i anslutning till fastigheten Larslund (se bilaga 1 och figur 5). Inom området finns även rester av stenmurar samt spår av en äldre tegindelning. Som synes har Larslund etablerats i relativt sen tid, då namnet förekommer först på häradskartan från 1897. På den äldre ekonomiska kartan (1957) har de uppodlade ägorna i anslutning till Larslund en större utbredning än i dagens landskap, och området med odlingsrösen är där markerat som betesmark som tidigare varit åker.

Utöver de ovan nämnda kulturhistoriska lämningarna i form av husgrunder och odlingsrösen, förekommer även en så kallad "offerplats" i anslutning till områdets begränsning i öster (se bilaga 1). Den så kallade "altarstenen" eller "talarstolen" utgörs av ett 1,5 meter högt stenblock, med en lägre avsats. I närheten av sten-

Figur 4. Bilden visar en del av den öppna hagmark som enligt ängs- och hagmarksinventeringen har högt kulturvärde. Foto: Ingeborg Svensson

blocket finns också en tjugofem meter lång stenmur. Enligt Fornminnesregistret (1957) anses det röra sig om sentida spekulationer (FMR). Ytterligare en kulturhistorisk lämning som kan nämnas i sammanhanget är ett gränsröse på Kammarbacken, som idag ligger på sockengränsen till Barva (se bilaga 1).

Sammanfattande avslutning

Området för planerad golfbana utgörs av högt belägen åkermark och skogsmark, samt till stora delar av kärrmark i anslutning till en tidigare sjö (Gavelsjön), samt våtmark i anslutning till Öknasjön. Utifrån dagens kunskap om fornlämningar och lösfynd inom det aktuella arbetsområdet kommer inga kulturhistoriskt intressanta förhistoriska miljöer att beröras av en eventuell exploatering. De påträffade lösfynden främst i form av yxor, samt landskapets topografiska förusättningar indikerar dock på att aktiviteter kan ha förekommit inom området under stenåldern. Det går därför inte helt att utesluta att lämningar, idag ej synliga ovan mark, kan förekomma inom området.

Frånvaron av idag ej kända fornlämningar både inom och i det aktuella områdets närhet, samt karaktären på ortnamnen pekar på att området ej i någon högre grad har utgjort en plats för bebyggelse och därtill hörande aktiviteter under brons- och järnålder. Området verkar snarare kunna, utifrån dagens kända fornlämningsbild, betraktas som ett utmarksområde i förhållande till det

i norr fornlämningsrika dalgångarna i anslutning till Sörfjärden. Området har dock tagits i anspråk och koloniserats under ett visst tidsskede. Utifrån den kunskap vi har idag verkar det vara en process som möjligen tagit sin början under medeltid med en tyngdpunkt i de senare historiska århundraden. Det är möjligt att bilden skulle förändras vid en revidering av fornminnesinventeringen, varvid ett tidigare utnyttjande av området skulle kunna urskiljas. Aktiviteter i områdets närhet under tidigare tidsperioder samt den idag kända fornborgen (RAÄ30), belägen norr om Öknasjön ger ytterligare grund för den tanken.

Dagens kulturlandskap präglas av senare tiders jordbruk och bebyggelse. De äldre bebyggelseenheter som direkt kommer att beröras av den planerade golfbanan är Hovgårdsfären och Gavelstugan. Båda gårdsnamnen är noterade på en geografisk karta från år 1717 (Lantmäteriets arkiv, akt 56). På Hovgårdsfären finns en mindre stuga från 1600-talet noterad (Björksten & Stenberg, 1949, s. 760).

Gårdsbebyggelsen omges idag av ett småskaligt odlingslandskap, vilket till stor del utgörs av öppna hag- och betesmarker. Ängs- och hagmarker utgör en hotad naturresurs och har utöver ett biologiskt, även ett kulturhistoriskt värde. Kulturmiljövärde består framför allt av spår efter äldre tiders markanvändning. Betade hagmarker gynnar också hävdberoende växter som i dagens moderna jordbruk blir allt mer sällsynta och i vissa fall helt har försvunnit. Detsamma gäller vissa fjärilsarter och karaktärsfåglar för öppna fodermarker (Rydberg och Vik, 1993, s. 5f och s. 100). Inom området för den planerade golfbanan återfinns ett

Figur 5. Odlingsrösen nordväst om Larslund. Röseområdet ingår i området med öppen hagmark.
Foto: Ingeborg Svensson

större sammanhängande område med öppen hagmark och skog, som av länsstyrelsen har bedömts ha ett högt (klass 3) naturhistoriskt- och kulturhistoriskt bevarandevärde (Rydberg och Vik, 1993, s. 18f och s. 122).

De kulturhistoriska lämningar som finns bevarade i landskapet i form av husgrunder och odlingsrösen avspeglar tillsammans med de inom området belägna gårdsenheterna, ett kulturlandskap med tyngdpunkt i 1800- och 1900-tal, men tidigare århundraden kan urskiljas, i gårdsnamn och bebyggelse.

Hänvisningar

Källor

Geografiska Sverigedata (GSD). Gröna kartan, Södermanlands län. Kartförlaget, Gävle 1996.

Geografiska Sverigedata (GSD). Fastighetskartan med höjddkurvor, Södermanlands län. Lantmäteriet, Gävle.

Gröna kartan. Topografiska kartan Strängnäs 10H NV. Skala 1: 50 000. Lantmäteriverket, Gävle 1990.

Jordartskartan; 10H Strängnäs NV; Serie Ae nr 60. Sveriges geologiska undersökning (SGU). Uppsala, 1984.

Lantmäteriverkets arkiv, Nyköping.

Akt 53. Jäder, Kjula, Barfva, Härads, Wansö, Helgarö och Fogdö socknar. Geografiska karta. Årtal okänt, troligen slutet av 1600-talet tidigt 1700-tal.

Akt 56. Kjula, Barfva och Härads socknar. Geografisk karta, upprättad av Daniel Milander år 1717.

Statens historiska museer (SHM). Stockholm.

Digitala tillväxten, Södermanland, Härads socken, Inv nr. 13686.

Sörmlands museums arkiv

Ekonomisk karta över Sverige, 10H Strängnäs 5b Prostökna. Skala 1: 10 000. Lanmäteriverket, Gävle 1957.

Ekonomisk karta över Sverige, 10H Strängnäs 5c Ekesvallen. Skala 1: 10 000. Lanmäteriverket, Gävle 1957.

Ekonomisk karta över Sverige. Prostökna, 10H5b. (Fornlämningsöversikten). Skala 1: 10 000. Lanmäteriverket, Gävle 1980.

Ekonomisk karta över Sverige. Ekesvallen 10H5c. (Fornlämningsöversikten). Skala 1: 10 000. Lanmäteriverket, Gävle 1980.

Riksantikvarieämbetets Fornminnesregister. (FMR) Härads socken, Södermanlands län.

Riksantikvarieämbetets Fornminnesinformationssystem. (FMIS) Härads socken, Södermanlands län.

Karta öfver Åkers härad. Uppmätt år 1897. Skala 1. 50 000. Kartverket 1920.

Sörmlands Museums Föremålsdatabas

Strängnässamlingen

Ark (Nr): 2442

Ark (Nr): 2469

Ark (Nr): 2470

Ark (Nr): 2472

Ark (Nr): 2473

Ark (Nr): 2474

Ark (Nr): 2477

Ark (Nr): 2499

Litteratur

Björkstén, S. R. och Stenberg, D. (Red.) 1949. *Södermanland. Sveriges städer och samhällen jämte landsbygd. Del III.* Nordisk Kultur, Göteborg.

Franzén, B-M. 1991. *Arkeologisk utredning. Väg E3, sträckan Arphus-Härad. Södermanland. Härad sn. Strängnäs kn.* RAÄ, Byrån för arkeologiska undersökningar, rapport dnr 2752/901, 4336/91.

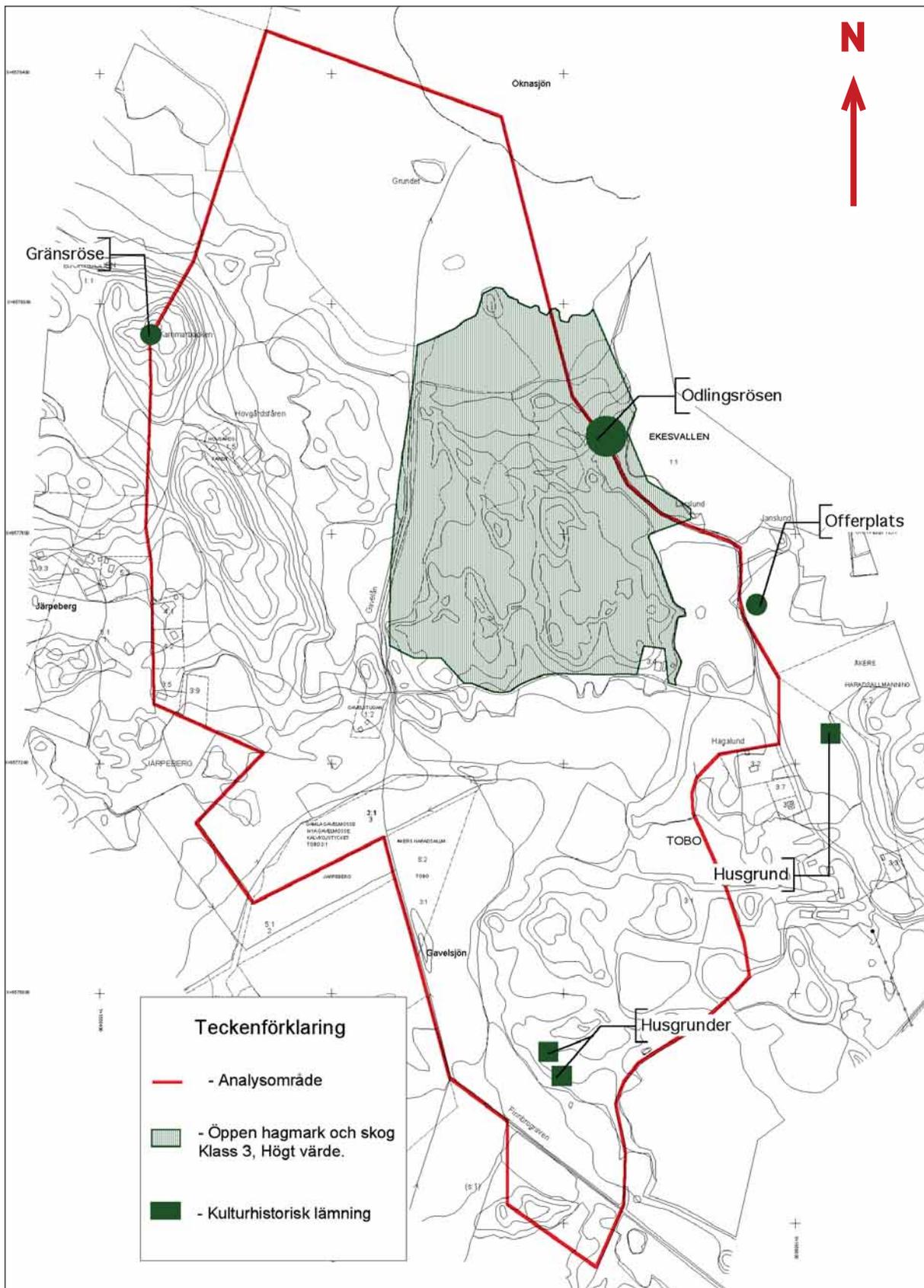
Johansen, B. och Pettersson, I M. 1993. *Från borg till bunker. Befästa anläggningar från förhistorisk och historisk tid.* Fornlämningar i Sverige 2. Riksantikvarieämbetet.

Pamp, B. 1980. *Ortnamnen i Sverige.* Lundastudier i Nordisk språkvetenskap Serie B Nr 2. Lund.

Rydberg, H och Vik, P. 1993. *Ångs- och Hagmarker i Södermanlands län.* Länsstyrelsen Södermanlands län.

Strid, J P. 1993. *Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen.* Riksantikvarieämbetet.

Bilaga 1. Detaljplan över analysområdet.

Grundkarta upprättad av Metria Gävle/Katrineholm med utgångspunkt från den Digitala Fastighetskartan (GSD). Kartan visar området för kulturmiljöanalys med aktuella kulturhistoriska lämningar och områden markerade. Skala 1: 10 000.